

Dkt. Robert Vannoy , Historia ya Agano la Kale, Hotuba ya 21

© 2012, Dkt. Robert Vannoy na Ted Hildebrandt

Mfuatano wa Mambo ya Kizazi Inaendelea, Abraham

Mapitio kuhusu Mfuatano wa Kipindi cha Mababa wa Kizazi

Tulikuwa tunaangalia mpangilio wa matukio wa kipindi cha mfumo dume katika kipindi chetu cha mwisho.

Tulikuwa tumefuatilia data inayotupatia taarifa ili kubaini mpangilio wa matukio na tukagundua kwamba katika kufanya hivyo kuna vigezo viwili vinavyoathiri tarehe ya kipindi cha mababu.

Ya kwanza ilikuwa 1 Mfalme 6:1 iwe unachukua miaka 480 kama miaka halisi, au ikiwa unaichukua kama nambari ya kimfumo kwa njia fulani, husababisha tofauti kati ya tarehe ya mapema na ya mwisho ya Kutoka. Kigezo cha pili kilikuwa Kutoka 12:40 ambayo inazungumzia Israeli kuwa miaka 430 Misri. Lakini, kuna tofauti ya maandishi hapo katika Septuagint ambapo inasema, "Israeli ilikuwa miaka 430 Kanaani na Misri." Kwa hivyo basi unapata swali la ni tafsiri gani bora zaidi? Je, ni kwamba Israeli ilikuwa miaka 430 Misri, au kwamba Israeli ilikuwa miaka 215 Misri na miaka 215 Kanaani kabla ya kwenda Misri. Hilo ndilo lilikuwa jambo la majadiliano yetu katika saa ya mwisho. Lazima uigawanye kwa 215 kwa sababu umri wa mfumo dume ni 130, 60, na 25. 130 ni umri wa Yakobo kabla ya kwenda Misri. 60 ni miaka 60 ya Isaka kabla ya Esau na Yakobo kuzaliwa. Miaka 25 ni miaka 25 ambayo Ibrahimu alikuwa Kanaani, kabla ya kuzaliwa kwa Isaka. Kwa hivyo inavutia kwamba inagawanya haswa katika nusu ya 430 ukijumlisha takwimu hizo.

Ushahidi wa Miaka 430, Mwanzo 15 na Matendo 7

Sasa tulichokuwa tukifanya wakati huo kilikuwa ni ushahidi wa miaka 430, Mwanzo 15 na Matendo 7 na ongezeko la idadi ya watu kama sababu. Mwishoni mwa saa tulionesha ushahidi kwa miaka 215 na hoja kuu hapo ni Wagalatia 3:17, ambayo inasema, "sheria iliyokuja miaka 430 baada ya ahadi, na ahadi ilikuwa kwa Ibrahimu." Sasa nimetaja nadhani mwishoni mwa saa, njia moja ya kujibu hoja kwamba hii inaweka

miaka 215 ya kukaa Misri na 215 Kanaani, ni kusema kwamba ahadi hiyo ilithibitishwa tena kwa Yakobo, kabla tu ya kwenda Misri. Nilikupa marejeleo hayo, Mwanzo 46:3, na 35:9. Kwa hivyo hiyo ni njia moja ya kujibu hilo.

Kuhusu Wagalatia 3:17 Lakini nilitaka kutaja maoni mengine moja tu kuhusu hilo, na hilo lilikuwa pendekezo la KA Kitchen. Hiki ndicho kitabu kile kile nilichokitaja katika saa iliyopita ya darasa, *Agano la Kale la Mashariki na Agano la Kale*, ukurasa wa 53, kumbuka 97. Hilo liko katika orodha yako ya vitabu, chini ya ukurasa wa 12. Kitchen anasema hapo, “Paulo katika Wagalatia 3:17, anajali kuthibitisha jambo moja, kwamba sheria ilikuja muda mrefu baada ya agano la Mungu na Ibrahimu. Kwa hivyo anasisitiza hoja yake, si kwa kuhesabu kwa bidii muda halisi kati ya matukio haya, bali kwa urahisi na kwa makini kwa kutaja nambari moja inayojulikana, kwa miaka 430 iliyojumuishwa ndani ya muda huo.” Kwa hivyo, anachosema ni unaposoma Wagalatia 3:17 ambapo inasema, “Nasema hivi, agano lililothibitishwa mbele za Mungu katika Kristo, sheria ambayo ilikuwepo miaka 430 baadaye haiwezi kulibatilisha ambalo lingefanya ahadi kuwa haina maana.” Anasema kwamba miaka 430 ilikuwa kipindi kimoja kinachojulikana ambacho kila mtu alijua katika kipindi hicho kikubwa. Kwa hivyo hiyo ndiyo njia ya Kitchen ya kutafsiri mwonekano wa nambari hiyo. Haipaswi kuhitimishwa kwamba muda wote kuanzia Ibrahimu hadi Musa ulikuwa miaka 430.

Sasa anaendelea na kutoa kauli nyingine kuhusiana na ambayo nadhani ni muhimu kuhusiana na mtazamo wake, kwa sababu anasema, "kwamba Paulo alitumia tafsiri ya Septuagint ya miaka 430 ni dhana isiyo na msingi na isiyo ya lazima ambapo matakwa ya ufafanuzi wa kisasa labda mara nyingi sana ni baba wa wazo hilo." Kitchen hasemi kwamba Paulo anafuata Septuagint. Anasema anachofanya ni kunukuu tu kipindi kimoja kinachojulikana sana ndani ya kipindi kikubwa cha miaka 430. Hilo pia ni maelezo yanayowezekana. Nadhani anatahadharisha kwa kusema kwamba Paulo anafuata Septuagint, msaada wake, kwa sababu ikiwa Paulo alikuwa akinukuu Septuagint, na Septuagint inasema kuna miaka 215 pekee Misri, basi unafanya nini na vifungu hivi vyote vya Mwanzo? Inataja miaka 400, inaonekana wazi kabisa.

Kwenye Mwanzo 15:16 na Kut. 6:16-20

Sawa, kwa hivyo Galatia ns 3:17 bila shaka ni maandishi yenye nguvu yanayounga mkono mtazamo wa miaka 215. Pentateuki ya Wasamaria, pamoja na Septuagint, inaunga mkono mtazamo huo. Tayari nimejadili usomaji wa Septuagint, ambayo inasema, "kukaa kwa wana wa Israeli walipokuwa wakikaa katika nchi ya Misri na nchi ya Kanaani kulikuwa miaka 430." Hoja nyingine inayounga mkono miaka 430 ni Mwanzo 15:16 na Kutoka 6:16-20. Sasa tayari tumeangalia Mwanzo 15:16, unaona Mwanzo 15:16 inasema, "katika kizazi cha nne, watakuja hapa tena ."-- kizazi cha nne. Kutoka 6:16-20 inasema, " Haya ndiyo majina ya wana wa Lawi kwa mujibu wa kumbukumbu zao: Gershoni, Kohathi na Merari . Lawi aliishi miaka 137. Wana wa Gershoni, kwa mujibu wa koo zao, walikuwa Libni na Shimei. Wana wa Kohathi walikuwa Amramu, Ishari, Hebroni na Uzieli . Kohathi aliishi miaka 133. Wana wa Merari walikuwa Mali na Mushi. Hizi ndizo koo za Lawi kwa mujibu wa kumbukumbu zao. Amramu alimwoa Yokebedi, dada wa baba yake, ambaye alimzalia Haruni na Musa. Amramu aliishi miaka 137. ” Sasa hiyo ni nasaba. Ukiifuatilia unagundua kuwa muundo ni huu: unahamia katika mstari wa 16 kutoka Lawi hadi Kohathi, na kutoka Kohathi hadi Amramu, na kutoka Amramu hadi Musa. Na bila shaka, Lawi ana Gershoni, Kohathi na Merari kama wana, Gershoni ana Libni na Shimei kama wana na Merari ana Mali na Mushi. Amramu ana wanawe: Musa na Haruni. Hayo ndiyo majina mengine yaliyo katika mfuatano huo katika Kutoka 6:16-20.

Sasa swali ni je, unaunganisha Mwanzo 14 ambayo inasema vizazi vinne, na Kutoka 6, kuna vizazi vinne, Lawi, Kohathi, Amramu na Musa, ambavyo vinaonekana kuendana na miaka 215 bora kuliko miaka 400. Kizazi kwa kawaida si miaka 100, lakini unaona, tatizo ni kwamba kuna matatizo kadhaa. Mojawapo ya matatizo pia ni katika Mwanzo 15 ambayo kwa kawaida haisemi vizazi vinne, inasema miaka 400. Ili kwamba hiyo *au* "kizazi" inaweza kuwa jinsi nilivyoelezea hapo awali, kipindi cha takriban miaka 100. Kwa hivyo ingekuwa kama miaka 400.

Sasa Kitchen pia anajadili jambo hili, na anasema kuhusu kauli iliyo katika mstari wa 20, kwamba, “Amramu alimchukua Yokebedi, dada ya baba yake, akamzalia Haruni na Musa. ” Anasema, “kauli ambayo Yokebedi alimzalia Amramu, Haruni na Musa katika Kutoka 6:20 haithibitishi uzao wa mara moja.” Tunarudi kwenye suala lile lile la lugha linalotumika katika nasaba za kibiblia. Na mtazamo wake ni: “Kutoka 6:16-20 si nasaba kamili bali inatoa tu kabila, Lawi; ukoo, Kohathi; na kundi la familia, Amramu kutoka kwa Yokebedi ambalo Musa na Haruni walikuwa wa kwao.” Kwa hivyo Amramu na Yokebedi hawaeleweki kama wazazi halisi. Ni kundi la familia la Amramu na Yokebedi ambalo Musa anatoka. Sasa ikiwa ndivyo ilivyo, na nadhani Kitchen yuko katika msingi imara anapopendekeza kwamba, ikiwa ndivyo ilivyo, hatujui majina ya wazazi wa karibu wa Musa yalikuwa yapi. Hazijatajwa katika simulizi ya Kutoka, ambayo hapo awali katika simulizi ya Kutoka ambapo Musa amejificha kwenye manyasi na kadhalika, na majina hayajatajwa hapo.

Sasa, kuna jambo lingine ambalo nadhani linathibitisha vyema kwamba huu ni uelewa sahihi, na kwamba, Waamramu , yaani, kundi hili la wazao wa Amramu tayari walikuwa wengi sana wakati wa Kutoka. Angalia Hesabu 3:27 na 28, " Koo za Waamramu , Waishari , Wahebroni na Wauzieli zilikuwa za Kohathi; hizi zilikuwa koo za Wakohathi. " Tazama hiyo ndiyo asili yote ya Amramu na Yokebedi. " Idadi ya wanaume wote wenye umri wa mwezi mmoja au zaidi ilikuwa 8,600. Wakohathi waliwajibika kwa utunzaji wa patakatifu ." 8,600 wakati wa Kutoka, kwa hivyo, nadhani unazungumzia zaidi ya kizazi kimoja, lazima uwe. Ingawa, wakati huo huo, nataka kusema, kuna matatizo na takwimu hizi za sensa, na ninataka kujadili suala hilo lote baadaye. Lakini inaonekana kwangu huwezi kusema tu kwamba Mwanzo 15:16 inasema vizazi vinne, Kutoka 6 inakwenda kwa Lawi, Kohathi, Amramu, Musa, kwa hivyo hiyo inafaa zaidi kama vizazi vinne, na hiyo inafaa zaidi na miaka 215, na kutumia hiyo kama hoja ya kuthibitisha 215. Ni ngumu zaidi kuliko hiyo. Hitimisho

la Vannoy : Miaka 430

Kwa hivyo nadhani yote yakizingatiwa, ni bora tuendelee na maandishi ya Kimasoreti na miaka 430. Ni bora tuelewe kifungu cha Wagalatia, hata kwa jinsi Kitchen anavyoelewa, kwa kutaja mtu mmoja mkuu ndani ya muda mrefu zaidi, au kama kuonyesha ahadi kwa Ibrahimu kama ilivyothibitishwa tena na Yakobo sheria ilikuwa miaka 430 baada ya hapo. Swali au maoni? Hili si tatizo rahisi, kuna mambo mengi kuhusu hili.

Naam, nadhani hoja za 430 ni hasa Mwanzo 15:13; 15:16, Matendo 7:6-7 na ongezeko la idadi ya watu. Sawa, tulikuwa tunaangalia chini ya ugumu wa data ya kibiblia. Kwanza, nilisema ni vigumu kutaja jambo hili la 1 Mfalme 6:1, miaka 480. Pili, miaka 430, ambalo tumekuwa tukilijadili.

Hoja ya Mwanzo 14 Tatu, ambayo kwa kweli itakuwa chini ya 2. " Hatuna ushahidi wowote wa ziada wa kibiblia wa kutambua yeyote wa wakati wa Ibrahimu aliyetajwa katika Mwanzo." Sasa kinachoonekana hapo, na tutajadili hili zaidi baadaye, ni sura ya 14 haswa, kwa sababu katika 14, una muungano huo wa wafalme unaokuja na kumshambulia na kumteka Lutu. Ibrahimu anawafuatilia, na kuna wafalme kadhaa wa nchi kadhaa waliotajwa katika Mwanzo 14. Kama tungejua kutokana na ushahidi wa nje ya Biblia kwamba "hapa kuna fulani" basi tungeweza kumtaja kutoka kwa kumbukumbu za Mesopotamia au kitu kama hicho, ingesaidia kutoa uhusiano na wakati wa Ibrahimu. Hata hivyo, hatuna kitu kama hicho.

Sasa Kitchen anasema kwa ujumla kwamba Mwanzo 14 pamoja na muungano huo wa wafalme inaendana na muundo wa kisiasa huko Mesopotamia kwa kipindi cha 2000 hadi 1750 KK, lakini si kabla au baada. Inaendana na mifumo ya kisiasa huko Mesopotamia na ushirikiano wa wafalme wadogo wa miji na majimbo, kwa kipindi cha 2000 hadi 1750 KK, lakini si kabla au baada. Kwa hivyo kwa kiwango hicho tunaweza kusema Ibrahimu anaendana takriban 2000 hadi 1750 KK lakini huwezi kuielewa. Kwa hivyo hoja ni kwamba ugumu wa mpangilio wa matukio ni kwamba mambo haya mawili pamoja na hakuna ushahidi wa ziada wa kibiblia kwa kweli hayatusaidii sana.

Tarehe ya Mapema/Marehemu ya Kutoka

3. kwenye muhtasari wako. Hapa kuna vigezo ambavyo tayari tumejadili lakini kwa njia ya mapitio tu. Vigezo ni viwili: mapema/mwishoni mwa Kutoka. Una tarehe ya mapema ya Kutoka, hiyo ni 1446 KK, ukichukua tarehe ya mwisho ya Kutoka, 1290 KK. Kigezo kingine ni kama unafuata maandishi ya Kimasora au Septuagint kuhusu urefu wa Israeli katika Kanaani na Misri. Ukifuata maandishi ya Kimasora, hiyo ina maana kwamba 1446 ni pamoja na miaka 645. 430 pamoja na 215 ni sawa na 645. Kwa hivyo ukiongeza tu 645, unapata 2091 KK kwa kuingia kwa Ibrahimu katika Kanaani. Ukifuata Septuagint, unapata 1876 KK, hiyo ni kuongeza 430 tu, kutoka 215 huko Misri na 215 huko Kanaani.

Lakini ukianza na tarehe ya mwisho ya Kutoka, kwa kawaida yapata mwaka 1290, wakati mwingine ni mwaka 1260, au mahali fulani katika kipindi hicho. Ukifuata utamaduni wa maandishi ya Kimasoreti, pamoja na 645 inakupa mwaka 1935 KK na usomaji wa Septuagint unakupa mwaka 1720 KK. Unaona vizuri kiwango hicho hatimaye kinakuwa kuanzia mwaka 2091 hadi 1720 KK, kulingana na vigezo unavyofuata. Ndiyo maana Schultz anasema mwanzoni mwa majadiliano yake kuhusu mpangilio wa matukio ya mababu kwamba jambo hilo halina uhakika wa 100%, ingawa sasa anapendelea tarehe ya awali, ambayo ningependelea pia. Inaonekana kwangu uzito wa ushahidi unaenda hadi tarehe ya awali ya Kutoka, nitajadili hilo baadaye, na sababu zake, na pia usomaji wa maandishi ya Kimasoreti. Maswali au maoni?

D. Ibrahimu 1. Ibrahimu kama Mtu wa Kihistoria Safari ya Kijiografia ya Ibrahimu

Endelea mbele kisha kwa D. kwenye muhtasari wako, ambao ni: "Abrahamu." Tunazungumzia kipindi cha mfumo dume, na chini ya Ibrahimu, 1. "Ibrahimu kama mtu wa kihistoria." Nitamjadili kwanza Ibrahimu kama mtu wa kihistoria, kisha nichukue na kumjadili Ibrahimu kama baba yetu wa kiroho. Lakini kwanza, kumtazama Ibrahimu kama mtu wa kihistoria, na a. ndogo ni: "Muhtasari wa jumla wa mienendo yake ya kijiografia." Tunaporudi Mwanzo 11:28, unasoma, "Harani alikufa kabla ya baba yake

Tera katika nchi ya kuzaliwa kwake katika Uru wa Wakaldayo.” Kisha katika mstari wa 31 “ Tera akamchukua Ibrahimu mwanawe na Lutu mwana wa Harani, mwana wa mwanawe, wakatoka katika nchi ya Wakaldayo waende nchi ya Kanaani. Wakafika Harani wakakaa huko.” Kwa hivyo, amezaliwa Uru wa Wakaldayo, wanafunzi wengi wa sehemu hii ya Mwanzo wanaelewa Uru wa Wakaldayo kuwa Uru kusini mwa Mesopotamia, Uru ambao ulichimbwa na Leon Wooley. Unasoma kuhusu Uru wa kusini huko Finegan . Nasaba ya tatu ya Uru inaanzia 2070 hadi 1960 KK kwa hivyo unaona hiyo ni sawa kuhusu wakati wa Ibrahimu. Nasaba ya tatu ya Uru ilikuwa kipindi hicho cha Neo-Sumerian, ambacho Finegan alikijadili kwenye ukurasa wa 39 na unaofuata. Walitoka Uru hadi Harani na unasoma katika Mwanzo 11:31 kwamba “walifika Harani wakakaa huko.” Sasa Uru iko hapa chini, ikipanda juu ya Frati ikipita Babeli, ikipita Mari hadi Harani huko juu zaidi kaskazini. Baadhi sasa wanaona marejeleo ya Uru wa Wakaldayo yakimaanisha Uru kaskazini kaskazini-mashariki mwa Harani, ingawa kuna mjadala kuhusu eneo hili jipya lililopendekezwa.

Katika Mwanzo 12:1 Bwana anamwambia Ibrahimu atoke katika nchi hiyo kutoka kwa jamaa za nyumba ya baba yake. Unasoma katika 12:4 kwamba Ibrahimu alitoka Harani na kisha katika 12:6, “Ibrahimu akapita katikati ya nchi mpaka mahali pa Shekemu, chini ya mwaloni wa More; na Wakanaani walikuwa katika nchi hiyo wakati huo.” Kwa hivyo anahama kutoka hapo akipita Dameski hadi eneo la Shekemu, katika Mwanzo 12:6. Katika Mwanzo 12:8 inasema, “akaondoka huko akaenda mlimani upande wa mashariki wa Betheli,” Tazama Betheli na Ai ziko kusini kidogo mwa Shekemu. “Betheli upande wa magharibi na Ai upande wa mashariki, akajijengea madhabahu huko.” Kisha katika mstari wa 9, “akasafiri kuelekea Negebu,” yaani kusini zaidi, na kisha unasoma katika mstari wa 10, “kulikuwa na njaa katika nchi, Abramumu akashuka kwenda Misri, akakaa huko.” Kwa hivyo anashuka hadi Misri. Kisha katika Mwanzo 13:1, Ibrahimu akapanda kutoka Misri, yeye na mkewe na vyote alivyokuwa navyo, na Lutu pamoja naye kwenda Negebu. Mstari wa 3 unasema, akaondoka safari zake kutoka Negebu hadi Betheli, mahali alipoanzia, kati ya Betheli na Ai. Na kisha mstari wa 18 unasema, “Ibrahimu akahamisha hema zake, akaja akakaa karibu na mialoni ya Mamre

iliyoko Hebroni, akamjengea BWANA madhabahu huko.” Kwa hivyo kimsingi una safari yake kutoka Uru wa Wakaldayo hadi Harani, hadi Misri, kurudi Kanaani, huku maeneo kadhaa huko Kanaani yakitajwa: Shekemu, Ai, Betheli, Hebroni, na Mamre . Sasa hiyo ni safari ndefu. Hiyo ingekuwa safari ndefu hata leo pamoja na usafiri wa kisasa. Kwa hivyo Ibrahimu alikuwa mmoja wa waliosafiri sana.

b. Mwanzo 14

1. Ibrahimu kama Tajiri Sasa b. kwenye karatasi yako, chini ya “Ibrahimu kama mtu wa kihistoria” ni Mwanzo 14. Tayari nimetaja hilo. Ni sura ya ajabu sana. Jambo la kwanza tunaloliona ni kwamba si la kawaida kwa sababu ni rekodi pekee ya shughuli za kijeshi za sehemu ya baba mkuu. Ingawa unaweza kufikiria Ibrahimu alikuwa mhamaji, anahama kutoka Uru wa Wakaldayo hadi Harani, hadi Misri na kurudi. Hatupaswi kumwona kama mtu maskini. Mtu ambaye alikuwa amepanda punda wake tu akipita njiani, kwa sababu alikuwa mtu tajiri sana. Hilo linaonyeshwa katika sura ya 13 mstari wa 2 ambapo inasema, “Ibrahimu alikuwa tajiri sana kwa ng’ombe, kwa fedha na dhahabu.” Na chini katika mstari wa 6, tunapofikia ugomvi huo kati ya Ibrahimu na Lutu, tunasoma, “nchi haikuwatosha, ili waweze kukaa pamoja kwa sababu mali zao zilikuwa nyingi, hata wasiweze kukaa pamoja.” Inaonekana walikuwa na makundi mengi ya ng’ombe na kondoo, na alikuwa mtu tajiri sana. Labda mfanyabiashara tajiri wa ng’ombe.

Alikuwa na watumishi wengi. Umesoma katika sura ya 12 mstari wa 5, “Ibrahimu akamchukua Sarai mkewe, na Lutu, mwana wa nduguye, na mali zao zote walizokuwa wamezikusanya, na hao waliowapata huko Harani, wakatoka ili kwenda nchi ya Kanaani.” “Watu waliowapata huko Harani,” bila shaka walikuwa watumishi. Inavyoonekana alikuwa na watumishi wengi. Umesoma katika Mwanzo 13:7 kwamba kulikuwa na ugomvi kati ya wachungaji wa mifugo ya Ibrahimu na wachungaji wa mifugo ya Lutu.

Kwa hivyo Ibrahimu na Lutu walikuwa na watumishi, wengi wao walitumika kama wachungaji bila shaka, lakini watumishi hao wangeweza kutenda kijeshi ikiwa ni lazima, na ndivyo ilivyotokea waliposhambuliwa na muungano huu wa wafalme na Lutu kutekwa nyara. Unasoma katika mstari wa 14, sura ya 14, "Ibrahimu aliposikia kwamba ndugu yake amechukuliwa mateka, aliwapa silaha watumishi wake waliofunzwa, waliozaliwa katika nyumba yake mwenyewe, 318, na kuwafukuza hadi Dani." Kwa hivyo una idadi iliyotolewa hapo ya watumishi 318, inaonekana walikuwa wamefunzwa kupigana na walitoka kwenda kumwokoza Lutu. Kwa hivyo unamwona Ibrahimu kutoka kwa mtazamo tofauti na tunavyomfikiria kawaida katika sura ya 14.

2. Mwanzo 14 - Inatupa Majina ya Wafalme Wengi

Jambo la pili kuhusu Mwanzo 14 ambalo ni la kushangaza na tofauti kabisa ni kwamba linatupa majina ya wafalme wengi, na maeneo waliyotawala na majina ya maeneo ya idadi ya vita. Unaanza sura kwa kauli “ Wakati huu Amrafeli mfalme wa Shinari, Arioko mfalme wa Elasari , Kedorlaoma mfalme wa Elamu na Tidali mfalme wa Goimu walikwenda vitani dhidi ya Bera mfalme wa Sodom, Birsha mfalme wa Gomora, Shinabu mfalme wa Adma , Shemeberi mfalme wa Seboimu , na mfalme wa Bela (yaani Soari). Wafalme hawa wote wa mwisho waliungana katika Bonde la Sidimu (Bahari ya Chumvi). Kwa miaka kumi na miwili walikuwa chini ya Kedorlaoma , lakini katika mwaka wa kumi na tatu waliasi. Katika mwaka wa kumi na nne, Kedorlaoma na wafalme walioungana naye walitoka na kuwashinda Warefai huko Ashterothi. Karnaimu , Wazuzi katika Hamu, Waemi katika Shave Kiriathaim ”na kadhalika. Imekuwa ni jambo la kuvutia kwa wanahistoria: Watu hawa ni akina nani?

Kumekuwa na majadiliano mengi kuhusu mtu wa kwanza hapo, Amrafeli mfalme wa Shinari na ilikuwa kawaida kwamba wengi walijaribu kumtambulisha na Hammurabi. Kuna kufanana kidogo kati ya jina Hammurabi na Amrafeli . Shinari inaonekana kuwa Babeli kwa hivyo ingefaa katika suala hilo. Lakini ushahidi wa hivi karibuni wa tarehe ya Hammurabi unafanya, nadhani, kuwa haiwezekani. Hammurabi amepewa tarehe imara sasa karibu 1700 KK Namaanisha 1728 hadi 1686 KK Kwa hivyo ningesema takriban

1700 KK Jinsi tarehe ya hilo ilivyotokea, ni kutoka kwa barua hizo za Mari, ambapo kulikuwa na mawasiliano kutoka kwa Hammurabi na Zimri Lim, mfalme wa Mari. Hatimaye Hammurabi alimshinda Zimri Lim lakini hapo awali ilidhaniwa kwamba Hammurabi alikuwa hapo awali, lakini sasa imethibitishwa vizuri kwamba alikuwa karibu 1700 KK.

1700 KK ungekuwa umechelewa kwa Ibrahimu, isipokuwa kama utachukua tarehe ya mwisho ya Kutoka. E. Spieser's *Katika Genesis Anchor Bible Commentary*, anajadili Amrafeli kwenye ukurasa wa 107 na anasema, “kilugha, hakuna njia ya kuhusisha majina Amrafeli na Hammurabi.” Spieser anasema “L” ya mwisho katika Amrafeli ingebidi iwe kosa la Y kwa Hammurabi--L ya mwisho na Y. *Aleph ya awali* ni kosa la ' *ayin* , Amrafeli ana *aleph* , na Hammaruabi , sawa na ' *ayin*. *Aleph* na ' *ayin* hazionekani tofauti sana kwetu, lakini katika baadhi ya lugha hizi, ni tofauti kabisa. Kwa hivyo Spieser anachosema, ni kwamba kilugha, huwezi kutoa hoja ya kuunganisha majina hayo mawili. Lakini hiyo ina maana kwamba hatujui Amrafeli alikuwa nani kwa sababu hakuna ushahidi wowote wa kibiblia kuhusu yeye alikuwa nani. Tena, hiyo haimaanishi kwamba tunapaswa kuwa na mashaka kuhusu uaminifu wa kihistoria wa Mwanzo 14. Nitarudi kwenye biashara hiyo yote ya asili ya vipande vya matokeo ya akiolojia. Mwanzo 14 ni sura ya kuvutia kwa sababu ina majina hayo yote. Labda siku moja, unajua kama haya matokeo ya Ebla, labda mtu atakuja na vidonge vinavyorejelea watu hawa na maeneo ambayo kwa sasa hatujui chochote kuyahusu.

Katika vibao vya Ebla, moja ya ripoti za awali ilikuwa kwamba kulikuwa na marejeleo ya miji mitano ambayo imetajwa katika Mwanzo 14, na si miji mitano tu, lakini ilikuwa katika mpangilio uleule kama ilivyotajwa katika Mwanzo 14. Hilo lilisababisha, jamaa mmoja aitwaye David Noel Freedman, ambaye alishangazwa sana na hilo kiasi kwamba lilimfanya apendekeze kwamba kipindi cha mfumo dume kinapaswa kuahirishwa hadi yapata mwaka 2300, nyuma sana, ili kuendana na vibao vya Ebla. Ni aina ya pendekezo kali kwa msingi wa majina matano kutajwa kwa mpangilio uleule katika vibao vya Ebla. Maandishi hayo bado hayajachapishwa, majina hayo matano na mpangilio wake. Ilikuwa taarifa kutoka kwa hotuba au kitu kama hicho, ya mmoja wa

watu hawa ambaye alikuwa na taarifa au ufikiaji wa vibao vilivyotolewa. Tangu wakati huo imekuwa ikipingwa na mmoja wa watu wengine ambao wana ufikiaji wa vibao kwamba jamaa huyu alikuwa amesoma vibaya baadhi ya alama na kwamba miji hii haikutajwa kwa mpangilio uleule. Nilisahau ni zipi zilikuwa sahihi, lakini suala hilo lote kwa sasa ni jambo ambalo halieleweki, kwa sababu huwezi kuelewa nyenzo hizo na zimekuwa za kisiasa kiasi na serikali ya Syria. Lakini inaonekana katika vibao vya Ebla, baadhi ya miji hii imetajwa—kwa mfano Sodoma.

Mila ni ushahidi wa kimazingira, kwa maana kwamba aina za mawazo zinazoakisiwa katika sheria za Hammurabi katika baadhi ya matukio, lakini hasa zaidi katika hati za Nuzi, pamoja na kuasili watumwa, haki za ndoa, haki za urithi, mambo kama hayo yanaonekana kufanana sana na desturi tunazopata zinaakisiwa katika masimulizi ya mfumo dume, lakini Nuzi ni baadaye, yapata 1400-1500 KK. Ni baadaye, kwa hivyo ni ushahidi wa kimazingira, haithibitishi sana. Lakini ukweli kwamba ni baadaye si muhimu sana, sidhani, kwa sababu desturi kama hizo huwa ni mambo ya kitamaduni ambayo hayabadiliki sana kwa kipindi cha miaka 200 au 300 au hata 500.

Kedorlaoma ni jina lingine hapa ambalo mara nyingi huzungumziwa, jambo la kuvutia ni kwamba, tunajua jina hilo kuwa kweli ni Melami, Kedorlaoma mfalme wa Elamu kwa sababu tumepata majina yanayofanana katika maandishi ya Waelami. Sio hili hasa, lakini Kedor au Kedor, sehemu ya kwanza yake, inamaanisha "mtumishi." Na "laoma" ni mungu wa kike wa Waelami "Laoma." Kwa hivyo ni mtumishi wa mungu huyu wa kike, ndiyo maana ya jina, na linafaa kile kinachojulikana kuhusu maandishi ya awali ya Waelami.

Majadiliano ya Watumishi 318

Sikuwa nimepanga kujadili suala la ukubwa, watumishi 318 ambao mara nyingi huhoji hilo. Ninaelekea kufikiria jambo hilo linafanana na barua hizo za Amarna, ambazo kwa hakika ni baadaye, lakini barua hizo kutoka kwa wafalme wa majiji ya Kanaani kwa Farao wa Misri yapata mwaka 1400 KK. Unazo hapo katika baadhi ya barua za Amarna, marejeleo ya dharura za vikosi vya ukubwa mdogo sana, ambazo zingekuwa sawa na hili.

Nadhani nimekusomea hapo awali, kwamba Gunkel alisema kwamba ilikuwa ni upuuzi, au kitu chenye athari hiyo. Huwezi kuamini kwamba jeshi linaloshinda dunia la wanaume 318 pekee lingeweza kushinda muungano huu wa wafalme wa Mesopotamia. Lakini nadhani unachopaswa kufanya ni kuiweka katika muktadha. Hizi hazikuwa falme, kama vile ufalme wa Misri, ufalme wa Mesopotamia, au baadaye Ashuru na Babeli. Hizi zilikuwa wafalme wadogo wa majiji ya majiji na labda walikuja kwa safari ya aina ya uvamizi kupitia Kanaani, wakishambulia miji mingine midogo na kujaribu kuipora. Wanaume 318 katika muktadha huo wanaweza kuwa nguvu kubwa. Lakini bado ni swali halali la kujiuliza: hili linaendanaje na tunachojua kuhusu harakati za kijeshi za wakati huo? Sio kinyume na tunachojua, na ni watu wanaosema haliendani, ambao hawaelewi hali ya wakati huo, kuhusu ukubwa wa wanajeshi.

C. Ibrahimu na Wafilisti - Anachronism?

Sasa tuendelee kwenye CB ilikuwa "Mwanzo 14." C. ni: "Ibrahimu na Wafilisti." Swali la Ibrahimu na Wafilisti linapatikana katika Mwanzo 21:32 ambapo unasoma, "Hivyo wakafanya agano huko Beersheba lakini Abimeleki akaondoka na Fikoli, mkuu wa majeshi yake, wakarudi katika nchi ya Wafilisti." Na mstari wa 34 unasema, "Ibrahimu alikaa ugenini katika nchi ya Wafilisti siku nyingi." Kwa hivyo katika hitimisho la sura ya 21 una mgogoro kati ya Abimeleki na Ibrahimu kuhusu matumizi ya kisima, una marejeleo yaliyofanywa kwa Wafilisti.

Hapa ningesema wachambuzi wengi wanasema una uasili wa nyakati. Uasili wa nyakati ni nini? Hilo ni jambo lisilopatana katika wakati ambapo umewekwa katika maandishi, na kinachosemwa ni kwamba hili lazima liandikwe na mtu baadaye, ambaye alijua kuhusu Wafilisti wakati Wafilisti walikuwa tishio katika nchi ya Kanaani. Lakini Wafilisti hawakuwepo wakati wa Ibrahimu, kwa hivyo ni uasili wa nyakati. Kawaida hoja inasemwa kwamba Wafilisti hawakufika Kanaani hadi yapata mwaka 1200 KK, ambao ni muda mrefu baada ya wakati wa Ibrahimu (karibu mwaka 2000 KK). Kufika kwao kwa kawaida huhusishwa na shambulio dhidi ya Misri na watu wa baharini ambalo lilifukuzwa. Kawaida inadhaniwa kwamba Wafilisti walitoka Krete na walitoka

Mediterrania na kushambulia Misri. Kisha wakakaa kwenye pwani ya kusini ya nchi ya Kanaani, na wakawa kundi la watu tunaowajua wakati wa Daudi na Sauli.

Sasa wakosoaji wanasema hadithi hiyo iliandikwa baadaye, ilichukuliwa kuwa ya kawaida baadaye, kwamba Wafilisti walikuwepo kila wakati. Nimeleta, nadhani katika saa ya mwisho ya darasa, au ile iliyotangulia, kitabu cha John Bright *The History of Israel*, toleo la 3. ^{John} Bright anasema kwenye ukurasa wa 82 wa kitabu hicho, kwamba marejeleo ya Wafilisti ni uasili wa kihistoria, na anasema "ingawa kulikuwa na mawasiliano na nchi za Aegean katika kipindi hiki chote, Wafilisti wenyewe walifika baadaye sana." Sasa tunaweza kusema nini kuhusu hilo? Iko kwenye ukurasa wa 12 wa maelezo, kuna jibu la Joseph Free, *Akiolojia na Historia ya Biblia*. Katika ukurasa wa 65-66 wa kitabu cha Free, anajadili tatizo la Wafilisti, Joseph Free alikuwa profesa katika chuo cha Wheaton kwa miaka mingi. Alifanya kazi nyingi za akiolojia huko Palestina, kwa kweli yeye mwenyewe alinunua ardhi ambayo Dothan ilikuwa iko. Kwa hivyo nadhani yeye au familia yake au taasisi yake au chochote kinachomiliki Dothan na alichimba hapo kwa muda mrefu. Chuo cha Wheaton kina mabaki mengi kutoka Dothan. Lakini kwa vyovyote vile, aliandika kitabu hiki, ambacho ni kitabu kizuri cha mwongozo, kuhusu Biblia na akiolojia. Anasema kwenye ukurasa wa 65, "Baadhi ya waliberali wameshikilia kwamba marejeleo haya ya Abrahamu kushughulika na Wafilisti mwaka wa 2000 ni kosa tangu Wafilisti walipokuja yapata mwaka wa 1200. Burrows wa Yale alisema 'tumeona kwamba Wafilisti waliingia Palestina mwanzoni mwa Enzi ya Chuma, si mbali na mwaka wa 1200. Haiwezekani kabisa kutaja tarehe ya Ibrahimu na Isaka kama hivi karibuni, lakini kitabu cha Mwanzo kinawakilisha wote kama kushughulika na Wafilisti na mfalme Abimeleki.'" Burrows anasema kwamba hii inaweza kuelezewa kama upotoshaji rahisi na usio na madhara na anahitimisha 'kwa vyovyote vile, na kosa ambalo tumekutana nalo bila shaka ni kosa.'" Maoni ya Free ni kwamba "aina hii ya utata unaodhaniwa mara nyingi hutumiwa na waliberali kuunga mkono kauli yao kwamba Biblia ina matatizo na hata utata wa moja kwa moja katika visa vingi." Lakini Free anasema, "kwa kweli hakuna utata, hoja nzima inategemea ukimya. Bado kuna ushahidi usio na uhakika wa akiolojia ambao umegunduliwa unaoonyesha

kwamba kulikuwa na Wafilisti huko Palestina mnamo 2000 KK. Hata hivyo, inawezekana kabisa kwamba walikuwa Palestina katika tarehe hii ya mapema, na kwamba idadi yao iliongezeka na Wafilisti wengine kutoka Aegean kwa yapata mwaka 1200. Uingiaji huu wa mwisho unaonyeshwa na uvumbuzi wa akiolojia. Inawezekana kabisa kwamba tutapata ushahidi wa akiolojia wa Wafilisti wa awali huko Kanaani. Kwa vyovyote vile, uthibitisho mwingine mwingi wa vifungu vya Maandiko, umegunduliwa kwamba haifai kusesitiza hoja kutoka kimya wakati mtu anasisitiza kwamba hakukuwa na Wafilisti huko Palestina wakati huu."

Unaona, huo ni mfano wa aina hiyo ya kitu ambacho tulizungumzia hapo awali tukihitimisha kauli ya Biblia kama ya kutiliwa shaka, kwa sababu haijathibitishwa na ushahidi wa akiolojia. Kama tutawahi kugundua ushahidi wa akiolojia wa Wafilisti mwaka wa 2000 KK katika eneo la kusini mwa pwani ya Kanaani, ni swali lililo wazi. Labda tutagundua, labda hatutagundua. Lakini nadhani hatuhitaji kuhisi kwamba tunapaswa kuhitimisha kwamba nyenzo za kibiblia zinatiliwa shaka kwa sababu tu hatuna aina hiyo ya uthibitisho wa akiolojia. Kuna maswali yoyote kuhusu hilo?

Ninaweza kusema tu kwamba ukienda kwenye Kutoka 13:17 , na una kauli hapo kwamba, "Mungu aliwaongoza wakati wa Kutoka, si kupitia nchi ya Wafilisti, ingawa hiyo ilikuwa karibu , kwani Mungu alisema 'wasije wakatubu watakapoona vita na kurudi Misri.'" Maana ya Kutoka 13:17 ni kwamba Wafilisti walikuwa na nguvu katika eneo hilo la pwani wakati wa Kutoka. Sasa ukizingatia tarehe ya mapema ya Kutoka ambayo ni karibu 1400 KK, bado uko kabla ya wakati ambapo kuna ushahidi wa Wafilisti kuwa Kusini mwa Kanaani, ambayo ni karibu 1200 KK Kwa hivyo sio tatizo la Ibrahimu na Isaka tu, lakini nadhani kwamba jibu letu kwa hilo linapaswa kuwa ushahidi wa akiolojia ni vipande vipande, haithibitishi ukweli.

Inaonekana katika eneo hilo la pwani ambapo Wafilisti walikuwepo, wamepata ushahidi wa uvamizi wa karibu mwaka 1200, lakini hawajapata ushahidi wa uvamizi mapema zaidi ya hapo. Hilo linaweza kutegemea sana aina ya kazi, aina ya utamaduni waliokuwa nao na jinsi walivyoishi. Kunaweza kuwa na vigezo vingi, hawajapata ushahidi wa makazi ya awali ya Wafilisti hapo.

Wakati mwingine hujui pa kuchimba. Angalia kama una tovuti ya muda mrefu iliyojenga taarifa hizi basi utambuzi wa tovuti ni rahisi sana, lakini kama huna tovuti ya muda mrefu, ni nani anayejua zilipo. Wanaweza kuwa popote.

Sawa, tutaichukua kesho.

Imenukuliwa na Madeleine Berner
Uhariri
mbaya na wa mwisho na Ted Hildebrandt   Imesimuliwa tena na Ted Hildebrandt